

Brieven als bron voor biografieën: Ida Gerhardt en Plinius

Mieke Koenen

Summary

In this article the letters by Pliny the Younger are compared with the letters by the famous Dutch poet and classicist Ida Gerhardt. In both cases the letters appeared to be a goldmine of information for their biographers. Apart from a brief treatment of the similarities and differences between the Latin and Dutch letters this article offers some suggestions as to the employment of these lively and fascinating correspondences in the classroom.

De dichteres, vertaalster en classica Ida Gerhardt (1905-1997) heeft een omvangrijk oeuvre op haar naam staan. Naast vertalingen van Lucretius, Vergilius, Griekse epigrammen en de Psalmen, publiceerde zij zestien dichtbundels. In elke bundel staan gedichten die geïnspireerd zijn door beeldende kunst, dichters en denkers uit de klassieke oudheid. Vrij laat kreeg haar werk landelijke erkenning, met als hoogtepunt de P.C. Hooftprijs (1980). Vandaag de dag geldt zij als een van de beste dichters van de twintigste eeuw.¹

In de herfst van 2014 publiceerde ik *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhardt*. Het uitgangspunt van deze biografie is de gespannen relatie van de dichteres tot haar moeder. Ik probeer te laten zien waardoor deze levenslange vijandschap was ontstaan, hoe diep deze heeft ingegrepen in het leven en werk van Gerhardt, en op welke wijze zij die harde en bittere kern wist om te vormen tot de vonkende vuursteen van haar dichterschap.

In het voorjaar van 2014 verscheen een biografie van eindexaminauteur Plinius, getiteld: *Pliny the Younger, a life in Roman letters*. De schrijver van dit, mijns inziens weinig diepgravende boek, is de classicus Rex Winsbury, die onder andere werkzaam was als journalist voor de BBC en de *Financial Times*. Winsbury wil vooral deze vragen beantwoorden: hoe goed leren we Plinius kennen door ons te verdiepen in zijn geschriften? Wat vertelt zijn leven ons over het contemporaine Rome? Hoe beoordelen we zijn handel en wandel in de huidige tijd?

Omdat Gerhardt een verwoed brieven-schrijfster was, vroeg ik mij af hoe Plinius en zij zich als briefschrijvers tot elkaar verhouden en of Gerhardts brieven ingezet kunnen worden om de lectuur van Plinius' *Epistulae* in de klas te verlevendigen en verdiepen. Ter

¹ In de bloemlezing van Gerrit Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 19^e en 20^e eeuw in 1000 en enige gedichten* (1979 en volgende drukken) is Gerhardt vertegenwoordigd met het maximale aantal gedichten.

beantwoording van deze vragen zal ik het bronnenmateriaal waaruit beide biografieën putten kort met elkaar vergelijken.

Bronnen voor Winsbury's biografie van Plinius

Het uitgangspunt van Winsbury's reconstructie van de levensloop van Plinius is het corpus brieven van deze advocaat en politicus-bestuurder. De gegevens die Winsbury hieruit distilleerde, vulde hij aan en vergeleek hij met inscripties en met teksten van auteurs als Juvenalis, Martialis, Suetonius, Statius, Tacitus en Dio Cassius. De brieven uit Boek 1-9, die dateren uit 97-108, omvatten bijna tweehonderdvijftig brieven. Er is sprake van maar liefst honderdvijf verschillende adressaten, onder wie vrienden en bekenden uit de *ordo equester*, auteurs als Tacitus en Suetonius, en een invloedrijk senator en belangrijk man aan het hof van Trajanus: L. Licinius Sura. Over de vraag of de brieven fictief zijn of niet, bestaat geen consensus. In het voetspoor van Plinius-commentator Sherwin-White veronderstelt Winsbury dat het gaat om authentieke brieven, die de Romeinse auteur naderhand heeft bewerkt voor publicatie, bijvoorbeeld door verfraaiing van taalgebruik en stijl, weglating van technische details en invoeging van uitgesponnen beschrijvingen. Het tiende Boek, dat bestaat uit zakelijke correspondentie met keizer Trajanus en niet door Plinius zelf werd gepubliceerd, heeft geen revisies ondergaan. Kenmerkend voor de literaire brieven van Plinius is dat elke tekst een afgerond geheel vormt waarin één thema centraal staat. Ook is zijn correspondentie zeer verzorgd, in een stijl die poëtisch en eenvoudig taalgebruik combineert.

Er zijn theoretische verhandelingen over de kunst van het briefschrijven overgeleverd van laat-Griekse auteurs als Ps. Demetrius en Libanius. Omdat Sherwin-White de indelingen van deze auteurs niet goed bruikbaar achtte voor de Romeinse brief, introduceerde hij een classificatie die uitgaat van de privébrief: de tot een specifieke adressaat gerichte brief. Hij verdeelde Plinius' brieven op grond van hun inhoud in acht categorieën. Brieven over: 1. openbare kwesties (*res publicae*), zoals debatten in de senaat, wetgeving en terechtstellingen, 2. karaktertekeningen, waaronder lofprijzingen en herdenkingen van overledenen, 3. patronage, bijvoorbeeld *litterae commendaticiae* (aanbevelingsbrieven) en *promissiones auxilii*, 4. aansporingen: advies, lof en kritiek, 5. familie zaken, waaronder landtransacties en erfenissen (*res domesticae*), 6. literatuur, bijvoorbeeld de compositie en publicatie van redevoeringen en gedichten, 7. landschap, 8. hoffelijkheidsbetuigingen, zoals bedankbrieven en uitnodigingen.

Bronnen voor een reconstructie van het leven van Ida Gerhardt

Bij de aanvang van mijn biografieproject heb ik me verdiept in een tweetal boeken van Ida's partner, de neerlandica Marie van der Zeyde: *De hand van de dichter* (1974) en *De wereld van het vers* (1980). Het eerste boek verscheen toen de beide vrouwen tegen de zeventig liepen, het tweede toen ze rond de tachtig waren. *De hand van de dichter* bevat biografische

achtergronden bij het werk van Ida, vastgeknoopt aan interpretaties van een aantal gedichten. In *De wereld van het vers* bespreekt Van der Zeyde alle dichtbundels. Beide boeken zijn weerbarstige materie voor een biograaf. Op bijna elke bladzijde blijkt dat de auteur zeer nauw betrokken was bij de dichteres. Er is nauwelijks plaats voor enige relativering of distantie. Gerrit Komrij, overigens een groot bewonderaar van Gerhardts poëzie, zei het zo: ‘Ida is Allah en Marie haar profeet’. Voor perioden, personen en gebeurtenissen uit Ida’s leven die Marie niet had meegemaakt, steunde zij uitsluitend op herinneringen, indrukken en interpretaties van de dichteres zelf. Zo heeft zij met vader Gerhardt en de twee zussen van Ida slechts sporadisch contact gehad en de moeder zelfs nooit ontmoet. Volgens de erven Gerhardt las Ida tijdens het schrijfproces over de schouder van Marie mee en zijn de beide boeken voordat ze ter perse gingen door haar geredigeerd. Kortom, de lezer krijgt alleen die (auto-)biografische gegevens voorgeschoteld die het duo strikt nodig vond voor een beter begrip van de gedichten. Bovendien is de informatie vaak decennia later op papier gezet en is de kans groot dat gebeurtenissen zijn weggelaten, vertekend of opgepoetst.

Ondanks deze gebreken konden de boeken van Marie goed dienen als uitgangspunt voor mijn project. Waar mogelijk heb ik de talrijke lacunes opgevuld en geprobeerd te achterhalen of de informatie die door haar werd aangedragen juist is. Voor een deel bestond mijn onderzoek uit het interviewen van mensen die Ida Gerhardt nog hebben gekend, onder wie oud-leerlingen. Maar het leeuwendeel van mijn gegevens heb ik opgediept uit de privébriefen van Ida. Ook hielpen deze documenten bij het oplossen van raadsels waarvoor enkele autobiografische gedichten mij stelden. Zo staat onder haar sonnet ‘Departement’ een tweetal tijdsaanduidingen: 1933-1939 en 1943-1947. Dit leek een verwijzing naar twee fasen uit haar leven die dienden als bron van inspiratie, maar dan begint het speurwerk pas.

De afgelopen jaren heb ik een paar duizend brieven van Ida’s hand verzameld. Ze omvatten een periode van ongeveer vijftien jaar, tussen ruwweg 1920 en 1995. Er is sprake van ruim negentig verschillende adressaten, onder wie dichters als Vasalis, Achterberg en Roland Holst.

Ida leefde voor haar werk en brieven vormden haar belangrijkste lijn met de buitenwereld. Dertig jaar lang bestonden haar werkzaamheden uit een combinatie van dichterschap en leraarschap, eerst aan het Gemeentelijk Lyceum in Kampen en daarna aan De Werkplaats te Bilthoven. Toen zij op haar achtenvijftigste vroegtijdig met pensioen ging, richtte zij zich bijna uitsluitend op haar dichterschap. In geen enkele levensfase was er sprake van een druk sociaal leven. Zij had wel een telefoonverbinding, maar slechts een enkeling kreeg haar nummer en daarbij stond de telefoonlijn slechts twee maal per dag een half uurtje open. Contacten met familie, vrienden, collega’s, literatoren en uitgeverijen liepen voor een groot deel via de post.

Op welke plaatsen bevinden zich de brieven van Ida? Tegen het einde van de 20^e eeuw hebben de erven haar nalatenschap overgedragen aan het Regionaal Archief Zutphen. Het

bleek te gaan om kostbaar materiaal, zoals aanzetten tot gedichten, voorbereidingen van lessen, kaartjes, brieven, nog onbekende prozateksten en het resterende deel van haar vrij bescheiden bibliotheek. In een aantal boeken heeft Gerhardt naarstig zitten werken, zoals blijkt uit onderstrepingen en aantekeningen, soms slordig en snel neergeschreven maar meestal genoteerd in het statige handschrift dat zij zelf wel als spijkerschrift aanduidde. Voor een biograaf is deze nalatenschap een goudmijn, maar zij bevat teleurstellend weinig correspondentie van Ida en Marie zelf: ze maakten geen kopieën van hun brieven en er zijn slechts enkele berichten bewaard die ze elkaar schreven toen ze nog niet samenwoonden. Wel ligt er in Zutphen een klein aantal concept-brieven evenals post die afkomstig is van derden, maar ook deze collectie is verre van volledig.

Na het overlijden van de dichteres hebben enkele vrienden en collega's de brieven die Ida hun schreef gepubliceerd. Weer andere brieven behoren tot de Gerhardt-collectie van het Letterkundig Museum te Den Haag, waaronder een reeks over het vertalen van Vergilius' *Georgica*. Verder heb ik brieven getraceerd bij privépersonen en in archieven van gemeenten, instituten, stichtingen, kloosters, scholen, tijdschriften en uitgeverijen. Zo beheert het Gemeentearchief van Schiedam berichten waarin de jongste zus van Ida een levensbeschrijving geeft van vader Gerhardt en kwamen in een Ierse bungalow brieven van Ida tevoorschijn uit een koektrommel en kledingkast.

Hoewel Ida's brieven niet bestemd waren voor publicatie, vinden we bij haar, net als bij Plinius, een rijk scala aan brieftypen. Zij schreef bedank- en troostbrieven, brieven over familieaangelegenheden zoals wilsbeschikkingen, maar ook aansporingsbrieven en brieven die gewijd zijn aan het literaire bedrijf. Verder tref je in haar correspondentie landschapsbeschrijvingen aan en herdenkingen van overledenen. Als voorbeeld citeer ik een aansporingsbrief uit 1982 aan boekhandelaar Ad ten Bosch, die later directeur werd van uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep, en nog weer later romans zou gaan schrijven. Ida spoorde deze goede vriend aan om de lamelendigheid die hem was overvallen na een zware knieblesure, van zich af te schudden en zich te laten inspireren door teksten als Plato's *Symposium*:

Beste Ad,

Wàt je ook doet of niet doet, als je wat bekomen bent: mik hóóg. Dat is het enige waar je noðit spijt van hoeft te hebben en wat je behoedt voor de grote gevaren: het doelloos rondmieseren, het laten verstrijken van de méér dan kostbare tijd, de onvruchtbare ergernis om de mensen, wier formaat kleiner wordt naarmate jóúw verdriet groter is. Mik hóóg: dat is het moeilijkste maar het enige. Misschien geef je je werk een nieuwe stoot - wie zal zeggen wat jìj moet doen? Misschien doe je iets wat je tot nu toe onmogelijk en te machtig leek - wiè kan dat weten? Misschien doe je het allebei.

Hoezeer haat ook ik die beschimmelde wandtekst: 'Ja, het leven is geven-en-nemen.' Welterusten, alle gij versuften [...] En vergeet jij niet dat dat Symposium zich in je huis bevindt, dat je zó maar hoeft op te slaan om met de oude en eeuwig fonkelnieuwe Sokrates te verwijlen? En met de zijnen? Nee Ad, ik vergeet ook de Knie (met hoofdletter) niet, want het is erg. Het Oor van Leopold, het Oor van Beethoven, het Oog van Homerus, het Hart van Johan (een man van één dag, die wij niet kunnen missen). Mik hoog. Láát je niet op gebaande wegen brengen - door wie of wat ook. Zie maar - het is de moeite waard. *I.*

In de eindexamenbundels voor 2015 staan handzame overzichten van de literaire stijlmiddelen die voorkomen in de Latijnse literaire brief. Net als bij de voor publicatie bestemde *Epistulae* van Plinius laten zich in deze Gerhardtbrief een flink aantal stijlmiddelen aanwijzen, zoals anafoor, antithese, climax, sententia. Misschien een nuttige en aangename oefening voor examenleerlingen?

Leg je deze brief naast *Epistula* 1.3, een aanmoedigingsbrief van Plinius die niet tot het examenpensum behoort, dan valt op dat de lezer bij Gerhardt meer inhoudelijke uitleg nodig heeft. Dat herinnert ons eraan dat haar brieven niet bestemd waren voor publicatie. Hier volgt een gedeelte uit de Pliniusbrief:²

C. PLINIUS CANINIO RUFO SUO S.

Quid agit Comum, tuae meaeque deliciae? quid suburbanum amoenissimum, quid illa porticus verna semper, quid platanon opacissimus, quid euripus viridis et gemmeus, quid subiectus et serviens lacus, quid illa mollis et tamen solida gestatio [...]? Possident te et per vices partiuntur? An, ut solebas, intentione rei familiaris obeundae crebris excursionibus avocaris? [...] Quin tu - tempus enim - humiles et sordidas curas aliis mandas, et ipse te in alto isto pinguique secessu studiis asseris? Hoc sit negotium tuum hoc otium; hic labor haec quies; in his vigilia, in his etiam somnus reponatur. Effinge aliquid et excude, quod sit perpetuo tuum. Nam reliqua rerum tuarum post te alium atque alium dominum sortientur, hoc numquam tuum desinet esse si semel coeperit.

Beste Caninius Rufus

Hoe gaat het in Comum, jouw en mijn paradijs? In dat verrukkelijke landhuis, die zuilengalerij met zijn eeuwige lente, dat lommerrijke platanenbosje, de siergracht met zijn smaragdgroene water, het meer daar beneden dat een prachtig uitzicht geeft, die zachte en toch stevige promenade [...]? Genieten ze je aanwezigheid en delen ze die om beurten? Of word je, zoals gewoonlijk, voortdurend op lange reizen weggeroepen door je zorg om je bezittingen te inspecteren? [...] Laat toch die alledaagse, triviale besognes aan anderen over, het is er nu de tijd voor, en wijd je in de diepe en vruchtbare afzondering waarover je beschikt aan je literaire bezigheden. Dat moet jouw

² De Plinius-vertalingen zijn afkomstig uit Peters (2001).

bezigheid zijn en je vrije tijd, je inspanning en je rust, hieraan moet je doorwaakte nachten wijden, hieraan zelfs je slaap. Ontwerp en schep iets wat voorgoed van jou blijft. De rest van je goederen valt na je dood toe aan de ene meester na de andere. Dit zal nooit ophouden van jou te zijn als het eenmaal is ontstaan.

Met de Latijnse brief kun je goed uit de voeten als je weet dat de adressaat een rijke landeigenaar was en dat Plinius ook uit Comum kwam. Bij Ida moet je, om de *exempla* uit de laatste alinea te kunnen begrijpen, weten dat de dichter J.H. Leopold, Ida's leraar Grieks aan het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam, doof was net als Beethoven, dat Homerus blind was en dat met Johan, Johan Polak wordt bedoeld. Hij was de oprichter van uitgeverij Athenaeum-Polak & van Gennep en leed indertijd aan hartproblemen.

Hoewel Ida, voor zover ik weet, geen brieven heeft geschreven uit de eerste categorie van Sherwin-White, is er wel correspondentie overgeleverd die getuigt van haar inspanningen om gezagdragers op lokaal, provinciaal en landelijk niveau te attenderen op vernielingen in het landschap rond haar woonplaats Kampen. Als een natuuractiviste avant la lettre beijverde zij zich voor natuurbehoud, in de overtuiging dat aantasting van het landschap ook grote schade toebracht aan de mentale en culturele ontwikkeling van de Nederlandse bevolking. Zo correspondeerde zij eind jaren veertig met de secretaris van de Landelijke Contactcommissie, een samenwerkingsverband van verenigingen die zich inzetten voor natuurbehoud. In dezelfde periode bracht Ida prinses Wilhelmina op de hoogte van haar zorgen over de landschapsvernielingen en veertig jaar later attendeerde zij koningin Beatrix op een bedreigd gebied in de omgeving van Leiden. Eerst hoopte ik op overeenkomsten tussen dit epistel aan Beatrix en de brieven van Plinius aan keizer Trajanus. Maar Ida's brief verschilt in toon en inhoud behoorlijk van de ambtelijke brieven die Plinius aan Trajanus schreef en die vooral te maken hebben met zijn werkzaamheden als *legatus Augusti* in Pontus en Bithynië. Hier volgt een deel van de brief aan Beatrix, opnieuw een zeer gestileerd exemplaar:

Majesteit,

Uiteraard moet ik veel schroom overwinnen eer ik mij tot u richt. Doch meer en meer ben ik tot de overtuiging gekomen dat zwijgen hier een onverantwoordelijk verzuim zou zijn. In een periode, waarin het vraagstuk van de milieu-bescherming, dat ook weer politieke consequenties heeft, zoveel aandacht van u vraagt, kan hetgeen ik in te brengen heb u naïef voorkomen. Maar dat is het allerminst.

De onbarmhartige, botte en hebzuchtige schending van het Nederlandse landschap in de decennien na de bevrijding, de zwarte intocht van asfalt en beton waar levend groen was, is -met al zijn noodlottige gevolgen- helaas niet meer ongedaan te maken. Maar wèl nog in zijn verdere voortgang te stuiten. Alleen: het is kort dag. [...]

Staat u mij toe hier één vitale bedreiging te noemen, die mij, en stellig niet alleen mij, geen ogenblik rust laat. U is zelf een alumna van de Leidse universiteit, uw Moeder was het, uw zonen zijn het. Ongetwijfeld kent u de Vliet en het omringende landschap, historisch onverbrekkelijk met Leiden verbonden. Een onuitputtelijke rijkdom voor Hollandse schilders van vroege tijden af, en voor schrijvers. Kostbaar ook om zijn allengs zeldzaam geworden flora en fauna. Een van die plekken in ons land, die Holland waardig en koninklijk vertegenwoordigen. Waarom zijn het altijd weer juist de meest kostbare plekken die met de bulldozer worden bedreigd? Een angstwekkend raadsel. [...]

U is degene, u is de enige, die door een beroep op het gehele volk de rampzalige mondiale hordenren tot stilstand kunt brengen. Ergens zal het toch moeten beginnen, - en waarom niet hier? [...]

Met al mijn hoogachting, Ida Gerhardt

Al snel kwam er antwoord van de koningin, die plechtig beloofde de kwestie waar mogelijk onder de aandacht te brengen en ook even blijk gaf van haar grote waardering voor Gerhardts dichtwerk.

Evenals Cicero en Plinius doorvlocht Ida haar brieven met citaten uit de Grieks-Romeinse literatuur. Ook bij haar komt zo het incrowd-karakter van haar correspondentie naar voren. Een voorbeeld is een brief uit 1980 aan een classica uit Zeeland met citaten uit Vergilius en Horatius: ‘Wij zijn niet geveld, maar kunnen al sinds enige tijd maar niet uit de nesten geraken. De nalatenschap van Marie’s zuster moet geliquideerd en haar notaris heeft van ‘labor improbus’ nog nooit gehoord, doch wel van ‘procul negotiis’.³ Dus vorderen wij hiermee als een slak, en dorsten naar ons eigen werk. O, welk een geduvel!’ Aan deze passage kun je nog een kenmerk van Ida’s epistolaire stijl aflezen: zij combineerde graag archaïsche woorden, zoals ‘doch’ en ‘dorsten naar’, met pittige spreektaalwoorden als ‘geduvel’.

Brieven die lacunes vullen of dienen als instrument tot verificatie

Zoals ik al opmerkte, bevatten de brieven van Ida gegevens die niet zijn opgenomen in de boeken van Van der Zeyde, bijvoorbeeld dat zij een ouder broertje had dat maar één dag heeft geleefd, en dat zij in haar studietijd een poging tot zelfdoding deed. Het bericht over het jong gestorven broertje draagt bij aan een beter begrip van het in Gerhardts poëzie zo wezenlijke thema van de gecompliceerde relatie tot haar moeder. Zij had het gevoel een ‘vervangkind’ te zijn. De brief over de suïcidepoging helpt niet alleen bij de interpretatie van gedichten die refereren aan of zinspelen op zelfdoding, maar ook bij de duiding van haar uitspraken over kunstenaars die suïcide pleegden. Zo blijkt uit dagboek aantekeningen van de hoogleraar

³ De citaten stammen uit *Georgica* 1.145-146 en de tweede Epode van Horatius. *Labor improbus* werd door Gerhardt nogal eigenzinnig vertaald met ‘koppig werk’. In haar bundel *Het sterreschip* staat het gedicht ‘Georgica’, dat *labor improbus* als motto draagt.

antieke Wijsbegeerte Cornelia de Vogel, die tegelijk met Ida in Utrecht klassieke talen studeerde, dat Ida veronderstelde dat J.H. Leopold zelf een einde aan zijn leven had gemaakt. Hier had ik een vroeg voorbeeld te pakken van de mythes die Ida rond haar geliefde leermeester heeft gesponnen.

Ook zijn er brieven die de informatie uit Van der Zeyde aanvullen. Ik laat één voorbeeld volgen en begin met het al genoemde gedicht ‘Departement’:

Vergeet uw kaartje niet. Houd het vast in uw hand.

Dat is voor Charon: hij geleidt u naar de doden.

Geen mens komt zonder kaartje naar de overkant.

Vrees Charon niet. Spreek hem gewoon maar aan met ‘bode’.

Ontshoei uw handen, wanneer gij zijt aangeland
in ’t fluisterhuis, waar – in het zwart – stoeten genoden
u vóór zijn. Uren kucht de hangklok aan de wand
eer er weer één tot Hades’ kameren wordt ontboden.

Het is uw beurt. Gà maar: het is al lang beslecht.

Stel u vooral niets voor van weegschaal of gevecht.

Vergeet vooral de zaak, waar gij uw hart aan gaf.

Dan komt ge wel weer buiten in de zon terecht.

En, maal nooit over ’t opschrift op dit stenen graf:

‘Wat heden stond in bloei viel gisteren reeds af.’

1933-1939

1943-1947

Marie vermeldde dat Ida na haar afstuderen in 1933 zes jaar werkloos was. Via onbetaalde baantjes, vervangingen en bijlessen probeerde zij werkervaring op te doen en in haar levensonderhoud te voorzien. De eerste set jaartallen heeft ongetwijfeld betrekking op deze onzekere periode. Maar hoe zit het met de tweede tijdsaanduiding? Aanvankelijk relateerde ik deze aan het feit dat Ida in de Tweede Oorlog haar vaste aanstelling was kwijtgeraakt. Dit gebeurde door toedoen van een naaste collega aan het Kamper Lyceum, de classicus Maurits Theodoor Hillen, die lid was van de NSB en het nationaal-socialistische Opvoedersgilde. In 1941 en 1942 informeerde Hillen het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming over de houding van zijn collega’s tegenover het Duitse gezag. Zo schreef hij over Ida: ‘Volkomen verjoodschte, verzen makende, hyperspiritueele blauwkous.

Anti-Germaansch, gevaarlijk, kwaadaardig.’ Ook ventileerde hij kritiek op Ida’s manier van lesgeven: ‘In de lectuur van Caesar spoorde zij in den vorigen cursus die hoofdstukken op, die een ongunstig licht op de Germanen lieten vallen.’⁴ Hillens aantijgingen bleven niet zonder gevolgen. De burgemeester van Kampen kreeg opdracht van het Ministerie om Ida’s vaste dienstbetrekking terug te draaien. Een tijd meende ik dat 1943-1947 verwees naar de periode waarin Ida haar vaste aanstelling kwijt was. Ik vermoedde dat zij zich in die tijd tot officiële instanties had gericht om haar zaak te bepleiten en misschien wel was doorgedrongen tot het Departement. Maar toen ik het personeelsdossier van Ida kon inzien, bleek dat haar vaste aanstelling alleen in het schooljaar 1941-1942 opgeschort was. Hillen werd in 1942 gepromoveerd tot rector van het Gymnasium in Apeldoorn en sindsdien had men in Kampen geen last meer van hem. Toen was ik weer terug bij af, maar vond via een omweg toch een antwoord op het raadsel.

Begin 1949 publiceerde Ida een kwatrijnenbundel waarin zij fel protesteert tegen de aantasting van de natuur. Marie schreef dat Ida zich langdurig actief had ingespannen voor behoud van het Kamper rivierlandschap en dat zij bij allerlei instanties alarm had geslagen over vernielingen in een vogelbroedgebied. Op zoek naar eventuele sporen van dit natuuractivisme vond ik in het Nieuw Land Erfgoedcentrum te Almere een redevoering die Ida in 1950 uitsprak tijdens een jaarvergadering in Den Haag van de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, een overkoepelende instantie waarbij onder andere Natuurmonumenten en de Vogelbescherming waren aangesloten. Het archief van deze Commissie bevat brieven van Ida waaruit blijkt dat zij zich in 1945-1947 vergeefs had ingezet om de aanleg van een sportpark tegen te houden en dat deze natuurbeschermingsactiviteiten al middenin de oorlog waren begonnen. Pas in 1947, toen zij een compagnon vond in de secretaris van de Contact-commissie, behaalde zij enkele successen in haar gevecht voor behoud van het IJsselland. De conclusie lag voor de hand: de jaartallen 1943-1947 hebben betrekking op de periode van Ida’s vergeefse natuurbeschermingsactiviteiten. Mocht deze duiding kloppen, dan past zij goed bij de paradoxale en cynische uitspraak aan het einde van het gedicht: ‘Wat heden stond in bloei, viel gisteren reeds af.’

Brieven als instrument ter verificatie

Ida’s brieven bleken ook nuttig bij het verifiëren van de informatie die Van der Zeyde aanreikt. Ook nu geef ik weer een kort voorbeeld. Na de bevrijding werd Ida’s bundel *Het veerhuis* bekroond met de Van der Hoogtprijs. Deze aanmoedigingsprijs werd uitgereikt tijdens een vergadering van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden, op 22 december 1945. Een kleine week later blikte Ida terug op deze bijeenkomst in een brief aan de vertaler-classicus A. Rutgers van der Loeff, die als volgt begint: ‘Het was den 22en een

⁴ De brieven van Hillen worden bewaard in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

aardige dag; men was hartelijk en welgezind en ik had een gevoel als een jarig kind toen die prijs ineens uit de lucht kwam vallen.’ Na de uitreiking repte Ida zich naar het huis van haar vader in Voorschoten, waar ook haar beide zussen, Truus en Mia, waren. Marie’s verslag van Ida’s herinneringen aan dit familiebezoek begint als volgt: ‘Zo verlangend was zij, dat ze zelfs [...] vanuit Leiden een taxi naar Voorschoten nam [...] om maar des te eerder bij hem te zijn, zijn verheugde gezicht te zien, zijn gelukwensen in ontvangst te nemen. Wat zou hij blij zijn, blij en trots!’ Maar de ontvangst was niet bepaald hartelijk. Ida zelf vertelde erover in een brief uit 1967 aan de schrijfster Jeanne van Schaik-Willing: ‘Toen ik met de van der Hoogtprijs thuis kwam, bleef het bij: “wèl gefeliciteerd, Zus!” We aten die dag bieten (die ik haat), met havermost toe~ en die onfeestelijke maaltijd, pal op de prijs, smaakte mij bitter in de mond.’ Bij Marie lezen we ook nog: ‘De vader was er, de beide zusters waren er [...] alle drie met bewolkte gezichten. Het leek of er iets akeligs was gebeurd; iets waar men mee verlegen was en maar liever niet over praten wou. Ida begreép het niet. Geen bloemetje, geen tractatie, geen geïnteresseerde vragen.’

Dat er geen bloemen voor Ida waren, lijkt mij niet zo vreemd: de familie was immers niet van tevoren ingelicht over de bekroning, net zo min als Ida zelf voor wie de prijs, zoals zij schreef aan Rutgers van der Loeff, uit de lucht was komen vallen. Wat mij vooral opvalt aan de versie van Marie is dat er die middag in Voorschoten niet of nauwelijks werd gepraat. Zou Ida niet hebben gevraagd waarom er zo’n bedrukte stemming heerste of op een andere manier uiting hebben gegeven aan haar grote teleurstelling? Blijkbaar amper, want volgens *De hand van de dichter* had zij pas geleidelijk begrepen wat er moest spelen:

Voor de familie stond het [...] vast, dat een onderscheiding voor iemand die Gerhardt heette, een onderscheiding voor Truus had behoren te zijn. Truus was altijd vanzelfsprekend overal de eerste geweest, en die positie was haar nooit betwist; Truus had óók verzen geschreven, ook twee bundels gepubliceerd, en die waren in de literaire wereld goed ontvangen. Waarom nu [...] een bekroning voor de jongere zuster? Truus was diep gekrenkt, en Ida [...] bevond zich plotseling tegenover een gesloten front. Het was niet de afgunst van Truus, die zij zich het meest heeft aangetrokken, en ook heus niet de uitgebleven feestelijkheid. Het was het onmiddellijk ‘omvallen’ van de vader en de toch zo kritische jongere zuster, en bovenal het oneerlijke van de hele situatie, de ongrijpbare verraderlijkheid [...].

Hiermee hebben we in feite alleen Ida’s interpretatie van de sfeer in huize Gerhardt. Maar was dit het hele verhaal? Als je bedenkt dat Truus, wier naam maar liefst vijf keer valt in de zojuist geciteerde regels, in deze tijd kampte met hardnekkige aangezichtsneuralgie, dat zij vanwege zware depressies een psychiater bezocht en dat haar tweede huwelijk definitief op de

klippen was gelopen,⁵ is het goed mogelijk dat de gedeprimeerde stemming vooral door deze ellende was veroorzaakt en dat er daardoor minder aandacht en ruimte was voor de bijzondere gebeurtenis in Ida's leven. Ik neem aan dat Truus en Mia tegelijkertijd in Voorschoten op visite waren omdat Ida langskwam; ze zullen toch niet toevallig allebei op 22 december bij hun vader op de thee zijn gegaan? Natuurlijk was het gebrek aan blijdschap en belangstelling pijnlijk voor Ida, maar als haar werk in het spel was, stond zij niet open voor zorgen en problemen in haar naaste omgeving. Ook hoefde zij maar enige onwelwillendheid te bespeuren of het gevoel miskend te worden stak in volle hevigheid de kop op. In dit geval beleefde zij het gebrek aan toeschietelijkheid zelfs als verraad.

Hoe was het familiebezoek verder verlopen? Marie schrijft:

blijven logeren zoals natuurlijk Ida's bedoeling was geweest, deed zij niet. Halverwege de avond aanvaardde zij de donkere, koude reis terug, en wist het laatste lokaaltreintje Zwolle-Kampen nog te halen. Dán nog, in de holle nacht, het laatste stuk over de winderige IJsselbrug, over het donkere water, en zo bereikte zij haar kamer, waar uiteraard niemand haar had verwacht en waar de kachel uit was.

Volgens mij is hier sprake van een vertekende herinnering. Er zijn twee contemporaine brieven bewaard die aangeven dat Ida niet meteen al op avond na de prijsuitreiking (22 december) terug naar Kampen was gereisd, maar dat zij nog zeker zes dagen in Voorschoten was gebleven. Haar zojuist genoemde brief aan Rutgers van der Loeff begint namelijk met de datering: 'Voorschoten, 28 december 1945'. En ook uit een briefkaart die Ida op diezelfde 28^e december schreef aan Els Feekes, een kennis uit Kampen, blijkt dat zij op 22 december nog niet terug was in haar woonplaats. Uit dit berichtje kun je opmaken dat Ida kort voor de prijsuitreiking ziek was geworden en dat Els een pan soep voor haar had gemaakt. Hierdoor was zij weer opgeknapt en had zij toch naar Leiden kunnen reizen. Dankbaar schreef zij Els: 'Je hebt die laatste dag voor mijn vertrek beslist mijn herstel bewerkt met die soep. [...] Heeft Mevrouw je, volgens mijn instructies, het pannetje teruggebracht?' Als Ida op 22 december meteen naar Kampen was gegaan, had zij op 28 december al lang kunnen vaststellen of het soeppannetje nog bij haar thuis stond of dat was teruggebracht door haar hospita (op de briefkaart aangeduid als 'Mevrouw'). Het lijkt erop dat Ida's herinneringen aan de sombere sfeer in Voorschoten in de loop der jaren enigszins vervormd zijn, waardoor de via Marie overgeleverde versie zo dramatisch is uitgevallen. Ik denk dat Ida een zware schaduw liet vallen over de erkenning van haar dichterschap die de literaire prijs toch was. Zij herschiep de sfeer van dreiging en uitstoting waarmee zij van kindsbeen af vertrouwd was.

⁵ In 2010 publiceerden Mieke van den Berg en Dirk Idzinga een levensbeschrijving van Truus Gerhardt: *De sluier weggevallen. Truus Gerhardt. Biografie en Verzamelde gedichten*.

Open brieven

De vraag of Ida ook open brieven schreef, laat zich niet met een eenvoudig ja of nee beantwoorden. Volgens de Grote Van Dale zijn open brieven gericht aan een bepaalde persoon, maar worden ze via de pers openbaar gemaakt. Zulke brieven heeft Ida niet geschreven. Maar in studies naar de antieke brief van de hand van Paolo Cugusi worden ‘poëtische brieven’, brieven zoals Horatius ze schreef of de *Heroides* van Ovidius, ook beschouwd als open brieven. Ida schreef eveneens poëzie in briefvorm. Daarbij beschouwde zij haar dichtwerk als een vorm van correspondentie met haar lezers. In 1970, toen zij een literaire prijs in ontvangst nam, karakteriseerde zij haar dichtbundels als ‘brieven aan mijn volk’. *Het veerhuis* typeerde zij als ‘een brief vol vreugde en hoop aan een bevrijd Nederland’. Anders dan bij Horatius gaat het bij Ida niet om briefgedichten met een ethisch-filosofische inhoud en evenmin schreef zij, zoals Ovidius, gefingeerde liefdesbrieven. Nee, zij schreef korte briefgedichten met titels als ‘Brief uit de gemeente’, ‘Brief van overzee’ en ‘Brieven der vrienden’. Net als bij Horatius en Ovidius kunnen wij meeluisteren met de adressaten, evenals bij de Romeinse dichters is er gekozen voor klassieke versvormen. Zo is ‘Brief aan de grootouders’ gesteld in viervoetige jamben en voorzien van gekruist rijm:

Het kind, waarom wij vurig vroegen,
had éne dag zijn aardse staat.
Het sneeuwde al, toen wij het droegen
waar nu het kruis gekorven staat.
Ik heb de akkers mogen ploegen.
De aarde draagt het winterzaad.

Dankzij de stijl en woordkeuze van dit suggestieve gedicht, dat slechts uit drie zinnen bestaat, kan de lezer zich een beeld vormen van de persoon van de brieven-schrijver. Ik denk dat het een boer of landarbeider is, die zijn grote verlies beknopt en ingetogen meedeelt. Waarschijnlijk wil hij de grootouders van het jong gestorven kind niet overvallen met zijn onheilstijding. In de twee laatste regels, een nogal onbeholpen verslag van zijn werkzaamheden, lijkt hij zichzelf en zijn lezers enige hoop te geven op een leven na de dood.

Dit gedicht zou je in de klas kunnen vergelijken met *Epistula* 8.10 uit het eindexamenpensum. In deze brief richt Plinius zich tot de grootvader van zijn echtgenote, die was getroffen door een miskraam. De Latijnse brief bevat veel meer details, maar net als in het gedicht van Gerhardt doet de brieven-schrijver aan het slot een poging om de adressaat en zichzelf troost te bieden:

Hoe meer u ernaar verlangt achterkleinkinderen van ons te krijgen, des te verdrietiger zal het voor u zijn te horen dat uw kleindochter een miskraam heeft gehad. In feite wist ze door haar meisjesachtige onervarenheid niet eens dat ze in verwachting was, hierdoor heeft ze bepaalde dingen nagelaten die een zwangere vrouw in acht moet nemen en andere dingen gedaan die ze had moeten laten. Zij heeft voor deze vergissing zwaar leergeld moeten betalen, want ze heeft op het randje van de dood gelegen. Het kan niet anders of het valt u zwaar te aanvaarden dat uw oude dag beroofd is van een zo goed als zekere nakomeling. Van de andere kant moet u de goden dankbaar zijn dat ze u voor het moment helaas kleinkinderen hebben onthouden maar daarbij uw kleindochter in leven hielden, om u die later alsnog te geven. Want onze hoop hierop is nu versterkt door deze zwangerschap, al is die jammer genoeg op een ongelukkige ervaring uitgelopen.

Als ik leerlingen op hun eindexamen mocht voorbereiden zou ik Plinius, *Epistula* 5.16 vergelijken met de brief die Ida in mei 1944 schreef aan haar eerste uitgever, Mea Verwey. Plinius stelt zijn adressaat op de hoogte van de dood van het dochtertje van een gemeenschappelijke vriend. Eerst volgt een gedeelte uit deze brief in vertaling:

In grote droefheid schrijf ik je deze brief nu de jongste dochter van mijn vriend Fundanus is gestorven. Ik heb nooit een meisje gekend dat opgewekter en beminnelijker was dan zij of meer recht had op een langer leven, om niet te zeggen op onsterfelijkheid. Zij was nog geen veertien jaar geworden en reeds toonde ze de wijsheid van een rijpe vrouw en de waardigheid van een dame, maar toch ook de liefalligheid en maagdelijke schroomvalligheid van een jong meisje. [...] Hoe gelijkmoedig, hoe geduldig, hoe dapper zelfs verdroeg ze haar laatste ziekte. Ze gehoorzaamde de dokters, bemoedigde haar zus en haar vader en toen haar lichaamskrachten haar in de steek lieten, hield ze zichzelf overeind door de sterkte van haar geest. [...]

Ik heb geen woorden om uit te drukken hoe diep in mijn hart het mij trof, toen ik Fundanus zelf opdracht hoorde geven [...] dat alles wat hij van plan was geweest te besteden aan feestkleding, parels en edelstenen [nl. voor het huwelijk van zijn dochter] moest worden uitgegeven aan wierook, balsem en reukwerken. Hij is zeker ontwikkeld en verstandig, hij heeft zich vanaf zijn jeugd gewijd aan wetenschap en kunst, maar alles wat hij dikwijls heeft gehoord en zelf gezegd telt voor hem nu niet meer, alle andere deugden zweert hij af en geeft zich geheel over aan zijn liefde voor zijn dochter. [...] Dus als je hem een brief schrijft in zijn maar al te begrijpelijke verdriet, denk er dan aan dat je troostwoorden niet terechtwijzend of streng klinken, maar zacht en vriendelijk. [...]

Ida reageert op het bericht dat het oudste dochtertje van haar uitgeefster was overleden aan de gevolgen van een trap van een paard. Ik vind deze brief van Ida, die veel te danken had aan Mea Verwey en een tijd lang intensief met haar correspondeerde, behoorlijk afstandelijk, maar er zijn ook lezers die haar woorden juist aangrijpend vinden. Het lijkt mij interessant om

leerlingen te vragen hoe zij reageren op de brieven van Ida en Plinius. Welke spreekt hen het meest aan en waarom?

Beste Mevrouw Mees

[...] Ik kan het mij nauwelijks voorstellen. Zeer levendig herinner ik mij de kleine Petty, zoals ik haar voor 't eerst zag. Ze had toen een zwerfpoesje meegebracht, dat ze met alle geweld in huis wou houden. Het vuur waarmee ze haar zaak verdedigde is mij altijd bijgebleven. Uw zoon Gerlof ondersteunde toen haar verzoek en het verschil in aard tusschen die beiden was zoo boeiend om te zien. Die stille jongen en dat kleine vitale ding. Ach, dat al dat liefs van de vroege jeugd nu uit Uw huis verdwenen is! - Ik kan mij indenken hoe anders het allemaal geworden is en hoe U moeizaam weer de weg moet vinden, samen met de grooteren. Wij begrijpen van de dingen *niets*.

Hoe het verlies van een kind moet zijn kan ik, die helaas zelf geen kinderen heb, slechts benaderen. Maar ik houd genoeg van kinderen om er misschien iets van te begrijpen. Ik hoop dat U en Uw gezin elkaar tot steun mag zijn.

Ò ja, ook voor de oudere kinderen is het nu heel zwaar. Een studie die traïneert, de velen die zijn weggevoerd - ik maak het alles in mijn werk van dichtbij mee. Wij zitten nu midden in de examens, maar het is of er geen élan in zit. 't Lijkt zoo nutteloos. [...] Ik weet het - juist wie niet jammert en klaagt en zijn taak weer opneemt, ervaart de dingen het hevigst. Maar ook het zuiverst. Moge U de herinneringen ongeschonden bewaren.

Een handdruk van Uwe *Ida Gerhardt*

Poëtische brieven

Met behulp van de brieven van Plinius kunnen we ons een beeld vormen van het literaire leven, de literaire *scene* uit zijn tijd. Bijna een kwart van de eerste negen brievenboeken bevat poëtische informatie. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat Plinius een enthousiast bezoeker was van *recitationes* en dat die indertijd frequent plaatsvonden in Rome. Aan het begin van *Epistula* 1.13 lezen we bijvoorbeeld: *magnum proventum poetarum annus hic attulit: toto mense Aprili nullus fere dies, quo non recitaret aliquis. Iuvat me quod vigent studia, proferunt se ingenia hominum et ostentant, tametsi ad audiendum pigre coitur*. 'Dit jaar heeft een overvloedige oogst aan dichters opgeleverd. De hele maand april verstreek er vrijwel geen dag of iemand hield een voordracht. Het doet me genoegen dat de kunst zo bloeit, dat de talenten ontluiken en zich manifesteren, ofschoon de animo om te luisteren maar gering is.' Waarna er een beschrijving volgt van het ongeïnteresseerde en soms ronduit onbeschofte gedrag van de toehoorders.

Ida's brieven tonen verschillende aspecten van haar werkzaamheden als dichteres, waaronder contacten met uitgevers en redacties van tijdschriften en haar felle reacties op ongefundeerde kritiek. Anders dan Plinius hield zij zich afzijdig van de literaire scene en had

zij een gruwelijke hekel aan poëzieavondjes. Behoorlijk schokkerend vind ik haar dringende en soms ongegeneerde verzoeken aan recensenten om besprekingen van haar dichtbundels in kranten en tijdschriften. De dichter A. Roland Holst heeft zij het bijvoorbeeld nooit kunnen vergeven dat hij in persoonlijke brieven zijn grote waardering voor haar dichtwerk kenbaar maakte, maar dat oordeel nooit had gepubliceerd. Zij vroeg hem in een brief van bijna dertig jaar later zich voor te stellen dat de rollen omgedraaid waren: ‘Ik zou voorbijrijden, voorzien van een goede ijsstok, terwijl iemand in een wak lag en, zeer duidelijk te horen, mij om hulp riep. Na vele jaren releveert hij [...] dat feit en zegt er (door de herinnering geëmotioneerd) bij: “daar reed je, warm gekleed, in de zon, met een ijsstok die je maar even had uit te steken - en je reed door”’.

Verder zijn er brieven bewaard waarin Ida het werk van collega-dichters beoordeelt. Zo schreef zij aan Vasalis dat ‘Hij huilt’ uit haar bundel *De vogel Phoenix* het mooiste gedicht was dat zij kende. Aan Gerrit Achterberg liet zij weten dat zijn gedicht ‘Wandeling met tante’ maar beter helemaal niet kon bestaan. Ook ventileerde zij vanuit haar zelf gekozen kluizenaarsleven herhaaldelijk haar ergernis over de revolutionaire dichtersbent der Vijfigers, die volgens haar de klassieke traditie nodeloos veronachtzaamden en hun tijd verdeden in Amsterdamse cafés. Al bezat zij dan niet, zoals Plinius, een aantal villa’s op het platteland, toch kon zij net als hij het beste werken op grote afstand van het stadse gewoel en met de rust van de natuur in de nabijheid.

Herhaaldelijk herkent de doorgewinterde Gerhardt-lezer in haar brieven kiemcellen van in een later stadium geschreven gedichten. Zo schreef zij in 1972 vanuit Vlaanderen aan Jeanne Bieruma Oosting, een bevriend beeldend kunstenaar: ‘We hebben vandaag een immens roggeveld zien stuiven. In misschien een halve minuut was het gebeurd. Een blauwgroene wolk steeg op, nam regenboogkleuren aan, draaide en daalde. Een geur van vers brood woei over. Kievieten schreeuwden -en ineens was het voorbij.’ Ervaring en verwoording keren terug in een van Ida’s briefgedichten, ‘Briefkaart aan M.’ (uit *De adelaarsvarens*, 1988): ‘Bericht van hier: de rogge heeft gestoven. / Weer onverwacht, weer elk begrip te boven. / Een wolk van stuifmeel en van zonnegloed; / een geur van brood, warm uit de bakkersoven.’ Zo bezien lijken Ida’s brieven ook vingeroefeningen te zijn geweest voor haar dichtwerk.

In bijna alle poëtische brieven van Ida is de toon ernstig, om niet te zeggen bloedserius en zonder veel zelfspot. Zo vroeg zij Roland Holst om haar werk ‘recht te doen voor het forum van Holland’. Een verschil van dag en nacht met de toon waarop Plinius verslag doet van zijn poëtische activiteiten, of de verfijnde en luchtige manier waarop hij een poëziebundeltje van eigen hand introduceerde bij een kennis uit Comum (*Epistula* 4.14):

Tu fortasse orationem, ut soles, et flagitas et exspectas; at ego quasi ex aliqua peregrina delicataque merce lusus meos tibi prodo. Accipies cum hac epistula hendecasyllabos nostros, quibus nos in

vehiculo in balineo inter cenam oblectamus otium temporis. His iocamur ludimus amamus dolemus querimur irascimur, describimus aliquid modo pressius modo elatius, atque ipsa varietate temptamus efficere, ut alia aliis quaedam fortasse omnibus placeant.

Misschien verlang je en verwacht je, zoals gewoonlijk, een redevoeering. Maar ik tover voor jou als het ware uit de een of andere koffer met verfijnde exotische koopwaar mijn simpele versjes te voorschijn. Je zult met deze brief elfvoeters van mijn hand ontvangen, waarmee ik mijn vrije tijd opvrolijk in de reiswagen, in het bad en onder het eten. Hierin verwerk ik grapjes, spotternijen, amourettes, verdrietigheden, klachten, ergernissen, of ik beschrijf iets, soms kortweg, soms in verheven stijl, en juist door alle afwisseling probeer ik te bereiken dat bij de een dit, bij de ander dat en af en toe misschien iets bij iedereen in de smaak valt.

Besluit

In veel opzichten kun je Ida Gerhardt en Plinius tegenpolen noemen. Plinius was puissant rijk en machtig, behoorde tot de upperclass, was actief in openbare aangelegenheden als rechtspraak, bestuur en politiek. Als auteur werd hij door zijn tijdgenoten gewaardeerd om zijn elegante, zij het niet al te diepzinnige geschriften. Ida daarentegen leefde in alle eenvoud. Ernst is een wezenskenmerk van haar poëzie en met haar op klassieke leest geschoeide dichtwerk stond zij haaks op het revolutionaire geweld van de mainstream der Vijftigers. Maar in het Plinius-artikel dat Daan den Hengst in 1991 in *Lampas* publiceerde staat een karakterisering van Plinius als auteur die zondermeer ook voor Ida Gerhardt opgaat: ‘Voor Plinius was literatuur geen luxe, maar een levensvervulling.’

Mieke Koenen

GLTC, Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam,

De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam.

m.h.koenen@vu.nl

SELECTIEVE BIBLIOGRAFIE

Plinius

Cugusi, Paolo 1989. ‘L’epistolografia. Modelli e tipologie di comunicazione’, in G. Cavallo, P. Fedeli & A. Giardina (eds), *Lo spazio letterario di Roma Antica* II, Roma, 379-419.

Hengst, D. den. 1991. ‘Plinius’ literaire ambities’, *Lampas* 24.1, 19-29.

Méthy, Nicole. 2007. *Les lettres de Pline le Jeune. Une représentation de l’homme*, Paris.

Morello, Ruth. 2007. ‘Confidence, *Invidia*, and Pliny’s Epistolary Curriculum’, in R. Morello & A.D. Morrison (eds) *Ancient Letters. Classical & Late Antique Epistolography*, Oxford, 169-189.

Peters, Ton. 2001. *Plinius de Jongere. De brieven*, Amsterdam.

- Poster, Carol. 2007. 'A Conversation Halved. Epistolary Theory in Greco-Roman Antiquity', in C. Poster & L.C. Mitchell (eds), *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, Columbia, 21-51.
- Sherwin-White, A.N. 1966. *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford.
- Stowers, Stanley K. 1996. *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*, Philadelphia.
- Winsbury, Rex. 2014. *Pliny the Younger, a Life in Roman letters*, London-New York.

Ida Gerhardt

- Verzamelde gedichten*, Amsterdam 2010¹⁴. In 1998 werd de achtste druk uitgegeven in drie delen; het derde deel bevat van vertalingen van Lucretius, Vergilius, de Psalmen en Griekse epigrammen.
- Geannoteerde bloemlezing uit de brieven: *Courage! Brieven van Ida Gerhardt*, bezorgd door Ben Hosman en Mieke Koenen, Amsterdam 2005.
- Bastet, Frédéric. 2001. "“De weg was voorgoed geweest.” Elf brieven van Ida Gerhardt aan Frédéric Bastet', *De Parelduiker* 6.3, 2-25.
- Beek, Pieta van. 2001. *Brieven van overzee. Ida Gerhardt (1905-1997) nabij*, Stellenbosch.
- Berg, Mieke van den. 2014. "“Wat had u me voor dwaalwegen kunnen behoeden!” De stroeve verhouding tussen Hans Warren en Ida Gerhardt', *De parelduiker* 19.2, 52-65.
- Bosch, Ad ten. 1999. *Gebroken lied. Een vriendschap met Ida Gerhardt*, Amsterdam.
- Groot, Maria de. 2002. *In gesprek met Ida Gerhardt. Interview, brieven, gedichten en beschouwingen*, Baarn.
- Koenen, Mieke. 2002. *Stralend in gestrenge samenhang. Ida Gerhardt en de klassieke oudheid*, Groningen.
- Koenen, Mieke. 2014. *Dwars tegen de keer. Leven en werk van Ida Gerhardt*, Amsterdam.